

DİLİN SEYYAHTA YANSIMASI: SEYAHATNAMELERDE TÜRKÇE

THE REFLECTION OF LANGUAGE IN THE TRAVELER: TURKISH IN TRAVELOGUES

Berkant ÖRKÜN*

Öz

Bozkır Atlı Göçebe kültürün bir parçası olan Türklerin kullandıkları diller hakkında, günümüze kadar yapılan çalışmalarda seyahatnamelerden çok fazla yararlanılmamıştır. Hâlbuki farklı seyyahların, Türklerin konuştukları diller hakkında kayda geçtiği önemli unsurlar vardır. Özellikle de Türkçenin daha hızlı bir biçimde yaygınlık kazanmaya başladığı IX. yüzyıldan sonra diğer toplumların da Türkçeye bakışı değişmeye başlamıştır ve bu algısal değişim seyahatnameler aracılığıyla da belirlenebilmektedir. Bu makalenin amacı, seyahatnamelerde geçen Türklerin dili hakkındaki görüşleri tespit etmek ve bu tespitler hakkında yorumlar yapmaktır. Çalışmamızda Arap seyyahlardan İbn Havkal'ın, İstahri'nin, İbn Fadlan'ın, Gırnati'nin, İbni Battuta'nın yanı sıra Fransız seyyah Wilhelm Rubruk'un, Venedikli seyyahlar Ricoldus De Monte Crucis'in ve Josaphat Barbaro'nun, İtalyan seyyah Johann de Plano Carpini'nin, İspanyol seyyah Ruy Gonzâles de Clavijo'nun ve Rus seyyah Afanasiy Nikitin'in seyahatnamelerinden yararlanılmıştır. İncelenen seyahatnamelerden yola çıkılarak seyyahların genelde hangi Türkçe kelimeler üzerinde durdukları ve bu kelimelerin genelde hangi toplumsal yapıları yansıttığı açıklanmaya çalışılmıştır. Seyyahların dikkat çektiği bu kelimeler ayrıca, Türklere dışarıdan bakan ve başka kültürel yapıların ürünü olan seyyahların Türklere karşı olan algılarını da ortaya koymaktadır; dolayısıyla çalışmada bu algı üzerinde de bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Türk dili, seyahatname, seyyah, Türkçe kelimeler.

Abstract

Studies on the languages spoken by the Turks, who are a part of the nomadic culture of the Steppe Horsemen, have not made much use of travelogues. However, there are important elements recorded by different travellers about the languages spoken by Turks. Especially after the IXth century, when Turkish started to spread more rapidly, the perception of other societies towards Turkish started to change and this perceptual change can be determined through travelogues. The aim of this article is to determine the opinions about the language of the Turks mentioned in the travelogues and to make comments on these determinations. In our study, Ibn Havkal, Istahri, Ibn Fadlan, Gırnati, Ibn Battuta, as well as the French traveller Wilhelm Rubruk, The travelogues of Venetian travellers Ricoldus De Monte Crucis and Josaphat Barbaro, Italian traveller Johann de Plano Carpini, Spanish traveller Ruy Gonzâles de Clavijo and Russian traveller Afanasiy Nikitin were used. Based on the analysed travelogues, it was tried to explain which Turkish words the travellers generally focused on and which social structures these words generally reflect. These words that the travellers drew attention to also reveal the perceptions of the travellers who look at the Turks from the outside and who are the products of other cultural structures towards the Turks; therefore, the study will also try to make an evaluation on this perception.

Keywords: Turks, Turkish language, travelogue, traveller, Turkish words.

Giriş

İnsan topluluklarının canlı tanıklığını yapmış olan seyyahların gözlemleri; sadece tarih, coğrafya, ekonomi, devlet yapısı gibi bilgilerle sınırlı değildir. Seyyahlar ayrıca; aralarına karıştırdıkları toplumların dilleri, inançları ve gündelik yaşamları hakkında da önemli bilgiler sunarlar. Her ne kadar gezip gördükleri yerler hakkındaki notlarını kendi dillerinde kaleme almışlarsa da bazı seyyahlar, eserlerinde yer yer odaklandıkları toplumların

* Dr., İstanbul Özel Saint-Michel Fransız Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, berkant.orkun@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5376-2151.

This article was checked by intihal.net.

Makale Gönderim Tarihi: 13. 09. 2024

Makale Kabul Tarihi: 11.12.2024

dillerinden özgün kelimelere ve cümlelere de yer vermişlerdir. Bu durumun belki de bilinen en güzel örneği, Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi, aralarına karıştığı toplumlara pek çok açıdan tanıtırken aynı zamanda onların dilleri hakkında da önemli bilgiler vermiştir.¹ Elbette, Evliya Çelebi bu konuda yalnız değildir. X. yüzyıldan itibaren Türk ülkelerini dolaşmaya başlayan kimi yabancı seyyahlar da Türk topluluklarının dilleri hakkında bilgiler aktarmışlardır. Yabancı seyyahların X. yüzyıldan itibaren Türk topluluklarının dilleri hakkında genel ve de yer yer özel bilgileri (kelimelere, isimlere, terimlere, cümlelere) sunmaları hem Türk dil tarihi hem de Türk kültür ve inanç tarihi açısından çok önemlidir. Çoğunlukla Müslümanlaşmamış ya da henüz Müslümanlaşmakta olan Türk toplulukları arasında dolaşan bu yabancı seyyahların bazı gözlemleri ve kayıtları, Türklerin Türkçeyi bir din dili haline getirme ve Arapça dini metinleri Türkçeye kazandırma gayretleri hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Nitekim, IX. yüzyıldan önce Orta Asya'nın iç bölgelerinde Budist ve Maniheizm metinleri Türkçeye aktarılırken Türkçe nasıl değişimlere uğramışsa; aslında, IX. yüzyıldan sonra da Farslardan ve Araplardan aktarılan İslami metinlerle Türkçe, aynı Orta Asya'daki süreci takip ederek, önemli değişimlere maruz kalmıştır. Kuşkusuz bu örnek Türkçedeki değişimin sadece bir boyutudur; fakat bu gibi değişimleri, dışarıdan bir göz olan seyyahlar aracılığıyla izlemek ise Türkçenin tarihi gelişimine çok boyutlu bir açıdan yaklaşmayı mümkün kılacaktır.

1. Seyyahlar, Seyahatnameler ve Türkçe

Orta Asya çalışmalarıyla tanınan arkeolog James Patrick Mallory, VI. yüzyılda küçük bir bölgeyle sınırlı olan Türk dilinin bir patlama gerçekleştirerek IX. yüzyılda iki milyon beş yüz bin kilometreyi aşan bir bölgeye yayıldığını vurgulamaktadır.² Türk dilinin kısa sürede bu kadar yaygınlaşan hareketliliği, farklı inançlardan ve kültürlerden gelen seyyahların da ilgisini çekmiştir. Bu seyyahlar, eserlerinde yer yer örnekler de vererek Türk dilinin özelliklerine ve farklılıklarına da değinmişlerdir.

X. yüzyılda farklı coğrafyalardaki Türklerin yaşadıkları ortamları gezen İstahrî, Türkler hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Türklerin yaşadığı şehirlerden ve yaşam biçimlerinden bahseden İstahrî, aynı zamanda Türklerin konuştukları diller hakkında da gözlemlerini seyahatnamesinde aktarmıştır. X. yüzyılın seyyahı İstahrî, Bulgar dilinin Hazar dili gibi olduğunu belirtmiştir.³ Yine aynı yüzyılda yaşayan İbn Havkal ise, Hazarların dilinin Türkçe ile Farsçadan farklı olduğunu ve diğer milletlere benzemediğini vurgular.⁴ Aynı yüzyılda yaşayan İbn Fadlan ise Oğuz Türklerini anlatırken onların "Bir Tengri" dediklerini ve bunun Arapçadaki "vahid Allah" ifadesine karşılık geldiğini belirtmektedir.⁵

XII. yüzyılda yaşayan Gırnâti, İdil Bulgarlarına "Sakâlibeliler" diyerek onların günümüzde Kiev yakınlarında olduğu düşünülen Gurkuman kentinde olduğunu ve buradakilerin Türk dilini konuştuklarını vurgular.⁶

XIII. yüzyılda Türklerin bulunduğu coğrafyaları gezen bir başka seyyah ise Wilhelm Von Rubruk'tur. Günümüzde İsrail'de bir şehir olan Akka'da iken Süryanice ve Türkçe bilen

¹ Münevver Tekcan, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27, 2005, s. 67-75.

² James Patrick Mallory, *A la Recherche des Indo-Européens Langue Archéologie Mythe*, Éditions du Seuil, Paris 1997, s. 170.

³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*, (haz. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 200-202.

⁴ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, (çev. Ramazan Şeşen), 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 342.

⁵ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 10. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s.10.

⁶ Ebu Muhammed El-Gırnâti, *Gırnâti Seyahatnamesi*, (haz. Fatih Sabuncu), 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 198.

papazlar olduğunu söyleyen Rubruk⁷; aynı zamanda Türk ve Kuman dillerinin köklerinin de Uygur dilinde olduğunu ifade etmektedir.⁸ Aslında Türk dilleri arasındaki bağlantıların Avrupalılar tarafından çok erken dönemde fark edildiğini göstermesi yönüyle bu çok önemli bir ayrıntıdır.

XIII. yüzyılda Moğolları elçilik göreviyle ziyaret eden Johann de Plano Carpini, Moğol hükümdarı için getirdikleri mektubun yanlış anlaşılması için Rusçaya, Arapçaya, Türkçeye ve Moğolcaya çevrildiğini söylemektedir.⁹ Burada özellikle Moğolcanın da Uygur harfleriyle yazıldığını hatırlatmak gerekiyor. Yine XIII. yüzyılda yaşayan İbn Bibi, Anadolu Selçuklularına karşı ayaklanan Mehmet Bey'in de aralarında olduğu Türkmenler tarafından Konya'da divan toplandığını ve şu kararın alındığını söylemektedir: “*Bugünden sonra divanda, dergâhda, barigâhda, meclisde, meydanda Türkçeden başka bir dil kullanılmayacaktır.*”¹⁰ Aslında bu divan kararı; Selçuklulara karşı savaşan Türkmenlerin, ekonomik anlamda kendi göçebe yaşam tarzlarına olanak bırakmayan İslam feodalizmine göre kurulmuş devlet mekanizmasına bir başkaldırı niteliği taşımaktadır. Özellikle de Fars dilinin ve kültürünün hâkim olduğu yerleşik yaşamın iktidar mekanizmasına karşı, göçebe yaşayan Türkmenler Türkçeyi bir direniş alanı olarak benimsemişler ve ilan etmişlerdir.

XIII. yüzyılda Türklerin de bulunduğu coğrafyaları gezen Venedikli seyyah Ricoldus De Monte Crucis, Tebriz'de bir Türkmen tercüman sayesinde Arapça vaazlar verdiğini söylemektedir.¹¹ Nitekim XIV. yüzyılda İbn Battuta, Sivas'ta Uygur Türklerinden olan Alâeddin Ertenâ Bey ile karşılaştığını ve onun gayet akıcı ve mükemmel bir Arapçası olduğunu belirtmektedir.¹² Birbirinden farklı bu iki örnek de Türklerin Arapçaya oldukça hâkim olduğunu göstermektedir. Ayrıca, İbn Battuta Türkçe hakkında başka önemli bilgiler de vermektedir. Örneğin, Türklerde “harkah” isimli, ağaç kalaslarının yan yana getirilmesiyle ve üzerine keçe örtülmesiyle yapılan bir çadır olduğunu belirtir.¹³ İbn Battuta, Aydınolu Muhammed olarak da isimlendirdiği Birgi sultanı Aydınolu Mehmed'in yanına geldiğinde, buradaki hükümdarın kendisinden peygamberin hâdislerine dair bir seçki hazırlamasını istediğini ve kendisinin de bunu hemen hazırladığını belirtiyor. Hükümdarın, müderrise emrederek bu seçkinin hemen Türkçeye çevrilmesini söylediğini de vurguluyor.¹⁴ İbn Battuta, seyahatnamesindeki başka bir anlatısında; Kastamonu'da cuma namazını kılmak için camiye gittiğinde, Cuma namazının farzından sonra kılınan nafîle rekâtları da bitince bir merasim memurunun ayağa kalkarak Türk dilinde yazılmış bir manzume ile sultanı ve veliahtı övdüğünü ve her ikisine de hayırlı dualar ettiğini ifade etmektedir.¹⁵ İbn Battuta, gittiği Kırım'a yakın başka bir yerdeki uygulamadan da şöyle bahsediyor:

Vâiz duayı önce Arapça söylüyor, arkadan Türkçesini açıklıyordu. Onun sözlerinin ara yerlerinde ise hafızlar Kur'an'dan ayetler okuyorlar, bu ayetleri güzel bir nâğme ile tekrarlıyorlardı. Sonra ilâhi söylemeye başladılar. Arapça

⁷ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, (çev. Ergin Ayan), Kronik Kitabevi, İstanbul 2019, s. 75

⁸ Wilhelm Von Rubruk, a.g.e., s. 104.

⁹ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, (çev. Engin Ayan), Kronik Kitabevi, İstanbul 2018, s. 136.

¹⁰ M. Nuri Gençosman, *Anadolu Selçukî Tarihi İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*, Uzluk Basımevi, Ankara 1941, s. 293-294.

¹¹ R. De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, (çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 42-43.

¹² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, (çev. A. Sait Aykut), 5. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 416.

¹³ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, a.g.e., s.420.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, a.g.e., s. 421.

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, a.g.e., s. 440-441.

söylediklerine 'kavâl' diyorlardı. Daha sonra Farsça ve Türkçe okumaya başladılar. Bu bölüme ise 'mülemma' adını veriyorlardı.¹⁶

Halkın anlayabilmesi için hem Aydınoğulları Beyliği'nde hem de Kırım'a yakın başka bir yerdeki ibadet uygulamasında Türkçe manzume ve duaların okunması önemli bir ayrıntıdır. Doğrudan yapılan bu dil çevirilerinin bir zorunluluk olduğunu, çünkü her şeyeye rağmen Türkçenin halk arasında da sarayda da baskın olduğunu göstermektedir.

İbn Battuta, eklerine kadar Türkçe hakkında bilgiler vermektedir. Bursa'nın sultanı diye bahsettiği Orhan Bey'i anlatırken, Sultan Osmanoğlu'un oğlu olarak tanımlar ve "cûk" un Türkçede "küçük" anlamına geldiğini belirtir.¹⁷ Bunun yanında "dümur" ifadesinin Arapça "hadid" (yani demir) anlamına geldiği hakkında da bilgi vermektedir.¹⁸ İbn Battutâ, Çin yakınında olduğu düşünülen ama tam olarak neresi olduğu bilinmeyen Tavâlisi ülkesine gittiğini söylemekte ve burada Türkçe olarak kendisiyle konuşan prensesin cümlelerini aktarmaktadır:

Nâhûda benim şölene katılmamı rica ettiyse de ahali Müslüman olmadığı için yemeklerini yemek caiz değildi; kabul etmedim. Tüm davetliler geldiği zaman Melike onlara sormuş: 'İçinizden gelmeyen kimse kaldı mı?' Nâhûda cevap vermiş: 'Bir adam gelmedi. O 'bahşî'dir, yemek yemez.' Onların dilinde 'bahşî' (=bakşı) fakih; din adamı demektir. Urducâ emir vermiş: 'O adamı çağırın!' diye. Böylece muhafızlarla beraber nâhûdanın arkadaşları yanıma gelip; 'Melike Urducâ'nın çağırısına uy!' dediklerinde prensesin yanına vardım... Prensese selam verdiğim zaman bana Türkçe: 'Hasen misen, yahşî misen?' dedi; bu cümle 'Keyfe hâluke, keyfe ente?' (=Durumun nasıl, nasılsın?) demektir. Beni yan tarafına oturttu. Arapça yazmayı beceriyordu. Hizmetçilerinden birine seslendi: 'Deva ve bitik kâtur!' Bunun anlamı 'ed-devât ve'l-kâğîd'dır (=kalem ve kâğıt). Emrettiği şeyler getirildiğinde şöyle yazdı kâğıda: 'Bismillâhirrahmânirrahîm' ve sordu: 'Bu nedir?' Cevabı verdim: 'Tandarî nâm!' Bu sözcükler 'Allah adına' anlamına geliyor. Prensese: 'Hoş!' dedi. Bu söz 'ceyyid!' (=hoş, iyi) demektir.¹⁹

İbn Battuta'nın bahsettiği bu ülkenin tam yeri bilinmese de prensesin Türkçe olarak kullandığı kelimeler ve cümleler önemlidir: "bahşî", "Hasen misen, yahşî misen?", "Deva ve bitik kâtur" ve "hoş" kelimelerinin XIV. yüzyılda özellikle de Çin sınırına yakın bu ülkede kullanıldığını göstermektedir. Burada bitik, kâğıt ya da kitap anlamıyla kullanılmıştır.

XV. yüzyılda Türkçe hakkında bilgi veren önemli seyyahlardan birisi de İspanyol seyyah Ruy Gonzâles de Clavijo'dur. Daha çok Timur'un bulunduğu yerleri ziyaret eden Clavijo, Timur kelimesinin 'demir' anlamına geldiğini ve Timur'a 'Timurlenk' demenin de bir hakaret olduğunu, düşmanlarının ona "Timurlenk" yani "Aksak Timur" dediklerini aktarmakta ve 'lenk'in de aksaklık anlamına geldiğini belirtmektedir.²⁰ Semerkant'ın da etimolojik çözümlemesini yapan Clavijo, Türkçede semizin şişman ve zengin manasına geldiğini ve kent'in de şehir manasına geldiğini belirterek Semerkant'ın kelime anlamının

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s. 469.

¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s.430

¹⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s.54.

¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s. 888-898.

²⁰ Ruy Gonzalez de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Köprü Yayınları, İstanbul 2016, s.99-100.

da zenginliği ve ihtişamı vurgulayan bir yapıda olduğunu belirtir.²¹ XV. yüzyılda Anadolu'da Türkçenin yaygınlığına da vurgu yapan Clavijo, Ağrı Dağı civarında bulunan Mako Kalesi'ndeki askerlerin ve prensin Ermeni olmasına ve Ermenice konuşmalarına rağmen Türkçe ve Acemce de bildiklerini vurgular.²² Clavijo'nun yine Ağrı yakınlarını ele aldığı bir anekdotta anlattıkları Türkçe bilmenin ve aynı dili konuşmanın işlevleri açısından çarpıcı bir örnektir:

Eskiden burada şöhretli ve güçlü bir hükümdar varmış ve bu hükümdar bütün bu bölgeye hâkimmiş. Bu hükümdar ölümü sırasında memleketini üç oğluna bırakmış ve memleketi bunlar arasında bölünmüştü. Aluşkert, en büyük oğluna; Ani şehri, ortanca oğluna; Erzurum da üçüncü oğluna kalmıştı. Bu Ermeni hükümdarın hâkim olduğu başlıca şehirler bunlarmış. Büyük kardeş, en güçlü mevkii olan Aluşkerd'in payına düştüğünü görerek iki kardeşi de mirastan mahrum etmek istemiş, bunun sonucunda üç kardeş arasında savaş başlamıştı. Son derece kanlı olan bu savaşta her taraf kendine yardımcı aramış, Erzurum'daki kardeş, Müslüman Türkmenler'in yardımını sağlamış, Ani'deki kardeşi de onunla birleşmişti. Erzurum'daki kardeş, yardımlarını kazandığı Türkmenlerle birlikte Aluşkerd'in üzerine yürümüş, Aluşkerd'deki kardeş de aynı şekilde hareket ederek civardaki Müslüman Türkler'den yardım dilemiş, bu Türklerle diğer Türkmenler aynı dili konuştukları için çabucak anlaşmışlar. Aluşkerd'i zapta karar vermişler ve şehre hücum ederek başarılı olmuşlardı. Türkler, daha sonra Ani ve Erzurum şehirlerini de aynı şekilde zapt etmişler ve Ermeniler'in hâkimiyetine son vererek onları buradan çıkarıp atmışlar.²³

Anekdotta önce köle asker olarak gelen Türklerin, daha sonra kendi inancından olmayan fakat ortak çıkarlara dayandıkları diğer Türklerle aynı dili konuşmaları sayesinde anlaşıp toprakları ele geçirmeleri çarpıcı bir biçimde ele alınmıştır. Aslında bu anekdotun bize gösterdiği en önemli nokta, Türklerin kendi dillerinden nasıl işlevsel bir biçimde yararlandıklarını ve aynı dili konuşmanın dinin de inancın da ötesine geçip farklı toplumların altında olan grupları birleştirebildiklerini de göstermektedir.

XV. yüzyılda Anadolu'yu da gezen Venedikli seyyahlardan biri olan Josaphat Barbaro, Harput'a yakın bir yerde bir nehir olduğunu ve burada olan Türklerin "koyun eri" adıyla anıldığını söylemektedir.²⁴ XV. yüzyılda, Hazar Denizi'ni aşarak Hint bölgesindeki Behmen Türk Sultanlığı'na kadar gelen Rus seyyah Afanasiy Nikitin ise seyahatnamesinde oldukça fazla Türkçe kelimeye yer vermektedir. Rus edebiyatının ilk örneklerinden biri olan bu eserde, Türkçe kelimelerin kullanılması ilginçtir. Nikitin; Hazar Denizi'nin kuzeyinde bulunan Astarhan civarında Tatarlardan kaçarken, Tatarların arkasından "kaçma" diyerek bağırdığından bahseder. Nikitin özellikle de "kaçma" ifadesini seyahatnamesinde Türkçe olarak yazmıştır.²⁵ Araştırmacılar tarafından Farsça kökenli bir kelime kabul edilen²⁶ ve Türk boyları arasında da çokça kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimi olan "batman" kelimesi de Nikitin'in seyahatnamesinde Türkçe yazılmıştır. "Batman" kelimesi gibi "altın" kelimesini de Türkçe yazan seyyah, bu iki kelimeyi de aynı anlatı içerisinde geçirmektedir.²⁷

²¹ Ruy Gonzalez de Clavijo, *a.g.e.*, s. 211.

²² Ruy Gonzalez de Clavijo, *a.g.e.*, s. 106.

²³ Ruy Gonzalez de Clavijo, *a.g.e.*, s. 247.

²⁴ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. T. Gündüz), 3. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 90-91.

²⁵ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, (çev. Serkan Acar), 3. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 5.

²⁶ Cengiz Kallek, "Batman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 199-200.

²⁷ Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 7.

Seyyahın Kiril alfabesiyle Türkçe olarak yazdığı kelimeler şunlardır:

nogud (nohud)²⁸,
tutturgan (Kıpçak Türkçesinde pirinç)²⁹,
kantar ve bulat=pulat=çelik³⁰,
garip ve İsayadeniyeni (İsa dinine)³¹,
Allah Hakk³²,
devyakuşi (devekuşu)³³,
halyal (helal)³⁴,
bogram (bayram)³⁵,
vezir (vezir) ve saydak (sadak: ok torbası)³⁶,
altın³⁷,
Kurbant Bagryam (Kurban Bayramı)³⁸
Tiken (Diken)³⁹

Türkçe kelimelerin yanı sıra Afanasiy Nikitin'in kullandığı Türkçe cümleler de vardır: Örneğin seyyah, Rusça ve Türkçe kelimeleri şu örnekteki gibi kullanabilmektedir: “*S.k.şilir sen dü şetel beresin s.k.ş ilimes yek jitel bersen dostur avrat çektur a s.k.ş muft a lyubyat belih lyudey*”⁴⁰. Hindistan’da kadınlarla yatmaktan bahsederken seyyah bu durumu, “*Kapkara .m cyuk kiçi hoş*” (Kapkara .mcık kiçi hoş) olarak Türkçe ifade etmiştir. Seyyah, dini ifadeler kullanırken de Türkçe cümleler kurmuştur: “*Tangridan isterem ol saklasın*” ve “*Hudasın sen*” gibi cümleler yanında, “*Allah Tanrıdır, Allah Kerimdir, Allah Rahimdir, Allah Hûdadır, Allah Ekberdir, Allah Yüce Hükümdardır, Allah’ım sen Rabbimsin, Sen Allah’sın*”⁴¹; “*Urus yer de Tangrı saklasın. Allah sakla! Hudâ sakla! Bu dünyada bunun gibi yer yoktur. Nasıl Urus yeri begleri böyle değil; Urus yer abadan bulsın; gam, dert gitsin. Allah, Hudâ, Bog, Tanrı!*”⁴². Burada; Tanrı, Allah, Hudâ ve Râb kelimelerinin XV. yüzyılda da aynı anlamda kullanılması dikkat çekmektedir. Fakat özellikle de Râb kelimesinin X. yüzyılda, Türklerdeki farklı anlamdaki kullanımını da görmekteyiz. Örneğin; Gırnâti’nin seyahatnamesinde Bulgar Türklerinin, boyu uzun ve güçlü bir adam gördükleri zaman ona rabbimiz diye seslendikleri ve onu yücelttikleri belirtilmektedir.⁴³ X. yüzyılda yaşayan İbn Fadlan da Oğuzların büyüklerine Rabb dediklerini ifade etmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla bu kelimenin çağlar içinde, Türkler için farklı anlamlara geldiğini söyleyebiliriz.

Afanasiy Nikitin’in namaz hakkında Türkçe yazdığı cümleler de dikkat çekicidir: “*Efendi sen namaz kıalarsın ben de namaz kılarım. Sen 5 (vakit) kıalarsın ben de 3(vakit)*

²⁸Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 9.

²⁹Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 9.

³⁰Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 12.

³¹Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 14.

³²Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 17.

³³Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 20.

³⁴Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s.21.

³⁵Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 22.

³⁶Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 23.

³⁷Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 25.

³⁸Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 26.

³⁹Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁰Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 10.

⁴¹Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 19.

⁴²Afanasiy Nikitin, *a.g.e.*, s. 25.

⁴³Ebu Muhammed El-Gırnâti, *a.g.e.*, s. 206-207.

⁴⁴Ramazân Şeşen, *a.g.e.*, s. 10-11.

namaz kılarım. Ben garip (yabancı) sen ise yerlesin."⁴⁵ Nikitin, bu cümleler dışında Türkçe olarak "*Bizim başı munda nasip bolmıştı.*"⁴⁶ cümlesini de seyahatnamesinde yazmıştır.

Nikitin'in seyahatnamesinde kullandığı Türkçe kelimeleri ve cümleleri bütünsel bir bakış açısıyla düşündüğümüzde; özellikle dini (namaz, halyal, bogram, Allah, Tangrı, Hudâ, Rab vb.), ticareti (batman, altın, nohud, tutturgan, kantar=pulat vb.) ve cinselliği (s.k.şil, .m, kiçi vb.) içeren ifadelerin oldukça sık kullanıldığını görmekteyiz. Özellikle de ticaret ve tarım yapıldığını gösteren kelimeler olan "batman", "altın", "nohud", "tutturgan" ve "kantar=pulat=çelik" kelimeleri Türklerin ekonomik yapıları hakkında da bize önemli bilgiler sunmaktadır.

Sonuç

Türkçenin özellikle de IX. yüzyıldan sonra hızlı gelişimi, kendi döneminin güncelini yakalayan seyyahlar tarafından da ele alınmış ve özellikle de İstahri ve İbn-i Havkal gibi seyyahlar Türkçeyi hem farklı Türkî diller arasında hem de farklı diller arasında karşılaştırmışlardır. X. yüzyılda İstahri, Bulgarların dilinin Hazarların diline yakın olduğunu söyleyerek aslında bu farklı coğrafyalardaki tarihsel bağlara dikkat çekmiştir. İbn Havkal ise Türkçe ile Farsça arasındaki farka dikkat çekmiş, aslında kültürel olarak da bu iki toplumsal yapının farklı olduğundan bahsetmiştir. XII. yüzyılda yaşayan Gırnâti'nin Kiev yakınlarında Türkçe konuşulduğunu söylemesi de Türklerin Doğu Avrupa'daki hareketliliğine vurgu yapan önemli bir bilgidir. XIII. yüzyılda Batılı seyyah Rubruk, Türk dillerinin Uygurca ile tarihsel ilişkisine dikkat çekmiştir. Bütün bu bilgiler bize, Bozkır atlı göçebe kültürün parçası olan Türklerin Batı'ya doğru olan hareketliliğini ve farklı dönemdeki seyyahların da dil üzerinden bunu takip ettiklerini göstermektedir. Bir başka önemli nokta da İbn Bibi'nin tarihi kayıtlarında da gördüğümüz gibi; Anadolu'daki göçebe Türkmenlerin, Türkçeyi Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı bir direniş alanı olarak algılamalarıdır. Böylece Anadolu'daki Türkmenler, göçebe yaşam tarzlarını tehdit eden ve devlet dili olan Farsçaya karşı kendi ana dillerini savunarak bir direniş mekanizması geliştirmeye çalışmışlardır.

Bu çalışmada ulaştığımız başka bir sonuç da Türklerin bir kısmının, özellikle de XIII. yüzyıldan sonra, iyi bir Arapça bilgisinin olduğudur. Nitekim XIII. yüzyılda Venedikli seyyah Ricoldus De Monte Crucis, Tebriz'de bir Türkmen'in Arapça vaazlar verdiğini; XIV. yüzyılda İbn Battuta da Uygur Türklerinden biri olan Alâeddin Ertenâ Bey'in gayet akıcı ve mükemmel bir Arapçası olduğunu söylemektedir. Buna rağmen, hem peygamber hadislerinin toplanmasında hem de ibadet sırasında Arapçadan Türkçeye çevirinin yapıldığını da İbn Battuta vurgulamaktadır. Dolayısıyla, Türklerin bir kısmının iyi Arapça bildiğini ama buna rağmen hem camilerde ibadet sırasında hem de genel bilgiyi edinmek için Arapçadan Türkçeye yoğun bir çeviri faaliyeti olduğunu da söyleyebiliriz.

Seyyahların, kendi dillerinde yazdıkları seyahatnamelerde yer yer Türkçe kelimelere doğrudan yer verdiği ve bu kelimelerin de Türklerin sosyal yaşamına dair çok önemli bilgiler içerdiği söylenebilir. Özellikle de Rus seyyah Afanasiy Nikitin'in Hindistan yakınında yaşayan Türklerin kullandığı kelimelerden verdiği örnekler bunun en önemli kanıtıdır. Nitekim Nikitin'in verdiği örnekler arasında kullanılan Türkçe ölçü birimleri, buradaki Türklerin ticari hayatı hakkında bize çok önemli bilgiler vermektedir. Bütün bunların yanı sıra IX. yüzyıldan sonra hızla batıya doğru yayılan Türkçenin diğer toplumlar tarafından da çok önemsendiğini ve bu nedenle de seyahatnamelerde Türkçeye ait bilgilere özellikle yer verildiğini söyleyebiliriz.

⁴⁵ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁶ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 29.

Kaynaklar

- BARBARO, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. T. Gündüz), 3.Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- CARPİNİ, Plano, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, (çev. Engin Ayan), Kronik Kitabevi, İstanbul 2018.
- DE CLAVİJO, Ruy Gonzalez, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Köprü Yayınları, İstanbul 2016.
- DE MONTE CRUCİS, R., *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, (çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I.-II*, (çev. A. Sait Aykut), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- Ebu Muhammed El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, (haz. Fatih Sabuncu), 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi İstanbul.
- GENÇOSMAN, M. Nuri, *Anadolu Selçukî Tarihi İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*, Uzluk Basımevi, Ankara 1941.
- İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, (çev. Ramazan Şeşen), 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*, (haz. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.
- KALLEK, Cengiz, "Batman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992.
- MALLORY, James Patrick, *A la Recherche des Indo-Européens Langue Archéologie Mythe*, Éditions du Seuil, Paris 1997.
- NİKİTİN, Afanasiy, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, (çev. Serkan Acar), 3.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 10. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.
- TEKCAN, Münevver, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27, 2005, s. 67-75.
- VON RUBRUK, Wilhelm, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, (çev. Ergin Ayan), Kronik Kitabevi, İstanbul 2019.

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

Etik Kurul Belgesi/Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir./Article does not require an Ethics Committee Approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the authors regarding the research, authorship or publication of this article.